

આર્થિક વિકાસની પ્રક્રિયામાં કૃષિક્ષેત્રનું સ્થાન

સાગર એમ. દેસાઈ
પી.એચ.ડી.વિદ્યાર્થી
હેમ.ઉ.ગુજ.યુનિ.પાટણ

૧. પ્રસ્તાવના

વિકાસશીલ રાષ્ટ્રોમાં ઔદ્યોગિકરણની પ્રક્રિયા હાથ ધરતી હોવાના પ્રારંભિક તબક્કામાં કૃષિક્ષેત્ર અર્થતંત્રનું પ્રધાન ક્ષેત્ર હોય છે તથા રાષ્ટ્રીય પેદાશના ફાળા તથા રોજીના મહત્વના ક્ષેત્ર તરીકે તે મહત્વની ભૂમિકા ભજવતું જોવા મળે છે. જેમ-જેમ વિકાસની પ્રક્રિયા વેગવાન બનતી જાય તેમ તેમ કૃષિક્ષેત્રના સાપેક્ષ મહત્વમાં પરિવર્તન નોંધાવા પામે છે. કૃષિપ્રધાનતાવાદના સમર્થકો માત્ર કૃષિક્ષેત્રમાં જ વાસ્તવમાં આર્થિક અધિવેષ ઉભો કરી અન્યક્ષેત્રના નિભાવ તથા વિકાસમાં મહત્વની કામગીરી બજાવે છે. એ તાત્વિક વિચાર આજના વિકાસશીલ રાષ્ટ્રોને કૃષિક્ષેત્રના વિકાસમાં સર્જનાત્મક ભૂમિકા રહેલી છે તે બાબતને સ્વીકારવા માટે મહત્વનો સંદેશો આપે છે.

૨. આર્થિક વિકાસની પ્રક્રિયાની ઓળખ

બીજા વિશ્વયુદ્ધ બાદ વિશ્વના અનેક ગરીબ ગુલામ અવસ્થામાં રહેલા દેશો સ્વતંત્ર બનતાં રાજકીય સ્વતંત્રતા સાચા ફળો માણવા માટે દેશની આર્થિક પ્રગતિ પ્રત્યે ધ્યાન કેન્દ્રિત કરવા લાગ્યા. આ દેશોએ પોતાના સ્થાનિક, રાજકીય, સામાજિક, સાંસ્કૃતિક તથા સંસાધનલક્ષી પરિસ્થિતિ અનુસાર આર્થિક વિકાસ કરવા માટેની વ્યૂહ રચના અપનાવવા પર લક્ષ આપ્યું. કેટલાક દેશોએ પશ્ચિમી અભિગમવાળી વિચારસરણી અપનાવી જ્યારે કેટલાક સામ્યવાદી દેશોએ સંપૂર્ણ રાજ્ય આધિન વિકાસ કામગીરી વાળી વ્યૂહ રચના અપનાવી. જ્યારે કેટલાક દેશોએ મધ્યમમાર્ગી મિશ્રઅર્થતંત્રવાળી વિકાસ વ્યૂહરચનાનો સ્વીકાર કર્યો. પરંતુ તેમ છતાં આ બધાંજ નવાં ત્રીજા દુનિયાના દેશોમાં મુખ્ય ધ્યાન નિર્ધારિત સમયગાળામાં આર્થિક વિકાસ સાધી લોક કલ્યાણને ઉંચા સ્તર પર લઈ જવા પર જણાયું છે. સમય જતાં આ વિચારસરણીમાં પરિવર્તન સ્વીકારવાના સંજોગો નિર્માણ થતાં તેમાં બદલાવ અપનાવવા પણ આવા રાષ્ટ્રો પ્રવૃત્ત જોવા મળે છે.

છેલ્લી ૨૦મી સદીની પાંચ દાયકાઓની ઘટમાળ વિકાસની પ્રક્રિયા સાથે સંલગ્ન બાબત બનવા પામી છે. આમ, વિશ્વના સઘળા દેશો વિકાસની પ્રક્રિયા અપનાવી રહ્યાં છે. તે વિકાસની ઓળખ અંગે વિદ્વાનોનાં જુદાં-જુદાં મંતવ્યો સંક્ષેપમાં રજૂ કરી વિકાસની પ્રક્રિયા સમજવા સંક્ષેપમાં પ્રથમ ધ્યાન કેન્દ્રિત કરવાનું ઉચિત લેખાશે ત્યારબાદ કૃષિક્ષેત્રના મહત્વ તથા તેની વિકાસની બદલાતી ભૂમિકા સમજવાનું સુગમ બનશે. વિકાસની પ્રક્રિયા દીર્ઘકાલીન પ્રક્રિયા છે. તેમ જણાવતા મીચર અને બોલ્ડવીન નોંધે છે કે “આર્થિક વિકાસની પ્રક્રિયા દીર્ઘકાલીની પ્રક્રિયા છે કે જે દરમિયાન રાષ્ટ્રની સાચી રાષ્ટ્રીય આવક વધવા પામે છે. અને જો વિકાસનો દર વસ્તીવધારાના દર કરતાં વધુ હોય તો વાસ્તવિક માથાદીઠ આવક પણ વધવા પામે છે.”¹ આ મંતવ્ય લગભગ મોટાભાગના વિકાસશીલ રાષ્ટ્રોની

¹ મીચર બોલ્ડવીન

ઇકોનોમીક ડેવલપમેન્ટ, એશિયા,

વિકાસની પ્રક્રિયાને ઓળખાવવા માટે સર્વ સ્વીકાર્ય હોવાનું જણાય છે. આ મત મુજબ વિકાસની પ્રક્રિયા દીર્ઘકાલીન પ્રક્રિયા છે. તથા સાચી માથાદીઠ આવક ના વધારા સાથે તેને ગાઢ સંબંધ રહેલો છે. આવું જ મંતવ્ય આ સમયગાળા દરમિયાન ‘થીયરી ઓફ ઇકોનોમિક ગ્રોથ’માં ડબલ્યુ આર્થર લેવીસ દ્વારા વ્યક્ત કરાયેલું છે તે જણાવે છે કે “આર્થિકવૃદ્ધિ (વિકાસ) એટલે કોઈપણ દેશમાં લાંબાગાળા સુધી

૩. આર્થિક વિકાસની પ્રક્રિયામાં કૃષિક્ષેત્રનું સ્થાન

આર્થિક વિકાસની પ્રક્રિયા દરમિયાન કેટલાક માળખાગત પરિવર્તનો નોંધાવા પામે છે. તે ઘટનાક્રમ મોટાભાગના વિકાસશીલ રાષ્ટ્રોમાં દ્રષ્ટિગોચર થતો જોવા મળે છે. અર્થતંત્રમાં રાજ્યની કામગીરી બદલાવવા પામે તેનું પ્રતિબિંબ જાહેરક્ષેત્રના સાપેક્ષ મહત્વમાં જોવા મળતાં પરિવર્તનોમાં જોઈ શકાય છે. તેવુંજ પરિવર્તન વિકાસની પ્રક્રિયા દરમિયાન ક્ષેત્રવાર યોગદાનમાં નોંધાતા પરિવર્તનમાં જોઈ શકાય છે. આવા પરિવર્તનનું વિશ્લેષણ કરી ભારતના સંદર્ભમાં વિકાસની પ્રક્રિયા પર પ્રકાશ પાડવાનો પ્રયત્ન કરવાનું ઉચિત ગણ્યું છે. આમ, છતાં આ બાબતનું વિસ્તૃત નિરૂપણ કરતાં પહેલાં વિકાસશીલ રાષ્ટ્રોમાં આ પ્રક્રિયા દરમિયાન કૃષિક્ષેત્રનું શું મહત્વ હોઈ શકે તે અંગે સૈધ્ધાતિક ભૂમિકા પર પ્રથમ સંક્ષેપ માં વિવરણ કરવું યોગ્ય ગણાશે.

(અ) વિકાસશીલ રાષ્ટ્રોમાં કૃષિક્ષેત્રનું યોગદાન

ઐતિહાસિક દ્રષ્ટીએ નજર દોડાવતાં જાણવા મળે છે કે નિસર્ગવાદીઓના મત અનુસાર કૃષિક્ષેત્ર અર્થતંત્રનું પ્રધાન ક્ષેત્ર છે. જે એકજ ક્ષેત્ર અધિશેષને સર્જી શકે છે. જેના પર અન્ય ગૌણક્ષેત્ર નો વિકાસ નિર્ભર છે. આ વિચારકોના મંતવ્ય મુજબ “કૃષિપ્રધાનતાવાદ એગ્રીકલ્ચર ફન્ડામેન્ટાલીઝમ “આ તત્વજ્ઞાનને સ્વીકારમાંથી કૃષિવિકાસ વિના આર્થિક વિકાસ શક્ય ન હોવાની વિચારધારા આગળ વધે છે. ૧૮મી સદીમાં ફ્રાંસના અર્થશાસ્ત્રીઓના કૃષિવિકાસ વિના આર્થિક વિકાસ શક્ય ન હોવાની વિચારધારા આગળ વધે છે. ૧૮મી સદીમાં ફ્રાંસના અર્થશાસ્ત્રી ઓના કૃષિપ્રધાનતાવાદની વિચારસરણી નું પ્રો.ડેવીસ દ્વારા વિસ્તૃત નિરૂપણ કરવામાં આવેલ છે. “AGRICULTURE IS THE FIRST FORM OF HUMAN CULTURE “(ટી.એ.ડેવિસ એગ્રીકલ્ચર ફન્ડામેન્ટાલીઝમ એ.વી જેસનેસ (સંપાદીત) રીડીંગ ઇન એગ્રીકલ્ચર પોલીસી ૧૯૪૯)

મેલર સ્પષ્ટ મંતવ્ય રજૂ કરે છે કે સંગીન કૃષિવિકાસ વિકાસમાં ફાળો આપે તેવું કૃષિક્ષેત્ર વાસ્તવમાં પ્રધાનક્ષેત્ર તરીકે ભૂમિકા ભજવી શકે તે બાબત સ્વીકારવાનું વિકાસશીલ રાષ્ટ્રો માટે અતિ જરૂરનું છે. (૧) અનાજની વધતી જતી માંગને સંતોષવામાં ફાળો (૨) ઔદ્યોગિક કાર્યોમાલ પૂરો પાડવામાં ફાળો (૩) ફાજલશ્રમનો પુરવઠો ફાળવવામાં યોગદાન (૪) મૂડીસર્જન માટે કૃષિક્ષેત્રમાં ઉત્પાદકતા વર્ધનની નીતિ દ્વારા બચતના નિર્માણ દ્વારા ફાળો (૫) નિકાસપાત્ર અધિશેષ ઉભો કરી નિકાસ કમાણી દ્વારા ફાળો તેમજ (૬) કૃષિક્ષેત્રમાં ખરીદ શક્તિ ઉંચી લઈ જઈ આંતરિક બજાર પુરૂ પાડવાના દ્વારા આમ, છ રીતે સંગીન કૃષિક્ષેત્ર વિકાસની પ્રક્રિયામાં પોતાનું યોગદાન આપી પ્રધાનક્ષેત્ર તરીકેની પોતાની ભૂમિકા ભજવી શકે તેવો દ્રઢ મત મેલર ધરાવે છે. વ્યૂહ રચના અપનાવવાથી વિકાસશીલ રાષ્ટ્રોમાં આર્થિક વિકાસની પ્રક્રિયાને વેગવાન બનાવવા માટે સાનુકૂળતા સર્જાય છે. આમ, કૃષિક્ષેત્ર વિકાસની ગતિના એન્જીનની ભૂમિકા ભજવનાર અંગ બનવા પામે છે. (“ Agriculture Sector becomes engine of growth in developing Countries”) આ ઉક્તિ લગભગ આ વિચારસરણીનું અનુસરણ કરનારા દેશોમાં સાચી પડતી

હોવાના સંકેતો મળે છે ભારતીય અર્થતંત્રના સંદર્ભમાં બ્રજન્દ્રનાથ બેનરજી જણાવે છે કે “આપણા અર્થતંત્રમાં ઝડપી વિકાસ માટે રાષ્ટ્રિય પેદાશમાં ફાળા માટે, રોજી માટે તથા વિદેશી હૂંડિયામણ માટે કૃષિક્ષેત્ર વધુ ઝડપથી વિકાસ પામે તે જરૂરી છે.”²

(બ) વિકાસની પ્રક્રિયા દરમિયાન કૃષિક્ષેત્રના સાપેક્ષ મહત્વમાં નોંધાતા ફેરફારો

વિકાસની પ્રક્રિયા ક્રમશઃ આગળ વધવા પામે તેની સાથે માળખાગત પરિવર્તનો નોંધાવા પામે છે.તેવો અનેક વિકસિત રાષ્ટ્રોનો અનુભવ છે. આર્થિક વિકાસ અને ઔદ્યોગિકરણ,આધુનિકીકરણ,શહેરીકરણ વગેરે પર્યાયવાચી બની જતા હોવાનો વિકાસને લગતા સાહિત્યમાંથી સંકેત મળે છે.ઝડપી વિકાસનું પ્રતિબિંબ ઝડપી ઔદ્યોગિક ક્ષેત્રના ગૌણક્ષેત્રમાં પડતું હોવાનું જાણવા મળેલ છે.રાષ્ટ્રિય પેદાશ તથા રોજગારી તથા નિકાસ કમાણી ઇત્યાદી દ્રષ્ટિએ વિકાસની ગતિ વેગવાન બનાવવાની સાથે-સાથે ઉદ્યોગનું આધુનિકક્ષેત્ર અતિ મહત્વનું યોગદાન આપનાર ક્ષેત્ર બનતું જોવા મળે છે. વિશ્વબેંકનો અહેવાલ જણાવે છે કે” વિકાસની પ્રક્રિયામાંથી દેશ પસાર થાય તે દરમિયાન કુલ રાષ્ટ્રીયપેદાશમાં ખેતીનું મહત્વ ઘટવા પામે છે. તથા ઉદ્યોગો તથા સેવાના ક્ષેત્રોનું પ્રાધાન્ય સ્થપાય છે.પરિણામે કૃષિક્ષેત્રની રોજી ઘટે છે.”³ વિકસિત રાષ્ટ્રોનો હાલના તબક્કાનો અનુભવતો આનાથી આગળ વધીને એવો નિર્દેશ છે કે અંતિમ તબક્કામાં ઉદ્યોગ,ગૌણ સેવાનું મહત્વ વધવાની ગતિ મંદ ધીમી પડે છે. તથા પ્રક્રિયા સેવાક્ષેત્રની ગતિ વધુ વેગવાન બને છે. જેમાં એક પરિવર્તન માળખાગત સાપેક્ષ મહત્વમાં નોંધાતા પરિવર્તન સંબંધી હોવાનો કુઝનેટ્સ દ્વારા સ્પષ્ટ મત વ્યક્ત થયેલો જોવા મળે છે. વિકાસની પ્રક્રિયા વેગવાન બનતાં ઉદ્યોગોનો ઝડપી વિકાસ થાય તેથી આ ક્ષેત્રનો રાષ્ટ્રીય પેદાશમાં તેમજ રોજી પૂરી પાડનાર ક્ષેત્ર તરીકે સાપેક્ષ મહત્વમાં ઘટાડો નોંધાતો જોવા મળે છે. રવિન્દ્ર ધોળકિયા અને અન્ય વિદ્વાનોના આ મંતવ્યને વ્યક્ત કરતાં જણાવે છે કે : વિકાસની પ્રક્રિયા દરમિયાન બીજા તબક્કામાં કૃષિક્ષેત્રનો હિસ્સો ઘટવા પામે છે. અને બિનકૃષિક્ષેત્રમાં રોજીનું પ્રમાણ વધવા પામે છે. સાપેક્ષ મહત્વમાં નોંધાતા પરિવર્તનને રાષ્ટ્રિય પેદાશમાં ફાળા તથા રોજીના ક્ષેત્રવાર ફાળાના સંદર્ભમાં નિહાળવા આ અંગે આંકડાકીય માહિતી રજૂ કરવાનું અત્રે ઉચિત ગણ્યું છે. અત્રે તેના પર દ્રષ્ટિપાત કરવાનો પ્રયાસ બે પાસાઓ દ્વારા કરાયો છે.

(૧) કૃષિક્ષેત્રમાં રોજી સંબંધી સાપેક્ષ સ્થિતિ

કૃષિક્ષેત્રમાં રોજીના પ્રમાણમાં સંબંધી વિગત નં-૧.૧ માં નીચે મુજબ રજૂ કરવામાં આવેલ છે. સૌ પ્રથમ આ વિગતને કેટલાક વિકાસશીલ રાષ્ટ્રોના સંદર્ભમાં દર્શાવવાનું યોગ્ય ગણ્યું છે. માનવ વિકાસ અહેવાલ ૧૯૯૭ માં રજૂ થયેલ આ વિગત (કિરીટ પરીખ દ્વારા,ઇન્ડિયા ડેવલપમેન્ટ રીપોર્ટ,૨૦૦૦ ઓક્સફર્ડ ન્યુ દિલ્હી ૨૦૦૦,પા. ૫૦ પરથી) અત્રે રજૂ કરેલ છે.

² બ્રજન્દ્રનાથ બેનરજી

ઇન્ડસ્ટ્રી એગ્રીકલ્ચરલ એન્ડ રૂરલ ડેવલપમેન્ટ,
બી.આર.પબ્લીશીંગ,ન્યુ દિલ્હી-૧૯૮૭,પા.૧૦૪

³ વિશ્વબેંક

ક્રમાંક ૯ મુજબ પા.૧૨૫

કોઠા નંબર-૧.૧ વિકાસશીલ રાષ્ટ્રોની માથાદીઠ આવક તથા ખેતીમાં રોકાયેલા શ્રમિકોનું પ્રમાણ (કુલ શ્રમિકના ટકા)

ક્રમ	દેશ	૧૯૬૦ માથાદીઠ આવક	૧૯૯૦ માથાદીઠ આવક	આવક વૃદ્ધિ તુલના	શ્રમિકોનું પ્રમાણ ૧૯૬૦	ટકામાં ૧૯૯૦
(૧)	(૨)	(૩)	(૪)	(૫)	(૬)	(૭)
૧	નેપાળ	૧૪૮	૨૦૩	૧.૩૭ ગણી	૯૫	૯૪
૨	ભારત	૨૦૬	૪૦૭	૧.૯૮ ગણી	૭૫	૬૪
૩	ચીન	૭૫	૪૩૫	૫.૮ ગણી	૮૩	૭૨
૪	ઇન્ડોનેશિયા	૧૯૦	૬૭૬	૩.૫ ગણી	૭૫	૫૫
૫	દક્ષિણ કોરીયા	૫૨૦	૫૨૧૦	૧૦ ગણી	૬૧	૪૮
૬	મલેશિયા	૭૦૮	૨૯૦૫	૪.૧૦ ગણી	૬૩	૨૭

પ્રાપ્તિસ્થાન :- (કિરીટ પરીખ, ઇન્ડિયા ડેવલપમેન્ટ રીપોર્ટ, ૨૦૦૦, પા.૫૦ ટેબલ-૩૧)

ઉપરોક્ત કોઠામાં ભારતના કેટલાક પડોશી વિકાસશીલ રાષ્ટ્રોની માથાદીઠ આવક વૃદ્ધિ આર્થિક વિકાસની ગતિનો ૧૯૬૦ થી ૧૯૯૦ના ગાળાનો નિર્દેશ કરે છે. આ દેશોમાં દક્ષિણ કોરીયાની આવક ૧૦ ગણી થઈ છે. જ્યારે મલેશિયામાં ૪ ગણી થઈ છે. ખેતીમાં રોકાયેલા શ્રમિકોનું પ્રમાણ મલેશિયામાં ઝડપથી ઘટ્યું છે. ૬૩ ટકા માંથી ૨૭ ટકા થઈ ગયું છે. આ રીતે દક્ષિણ કોરીયામાં ૬૧ ટકા ઘટીને ૪૮ ટકા થયો હતો. આમ, વિકાસની ગતિ ઝડપી હોય તેવા દેશોમાં ખેતીનું સાપેક્ષ મહત્વ ઘટ્યું હોવાનું જણાય છે. જોકે ભારતની વિકાસની ગતિ આ બે દેશો કરતાં મંદ જોવા મળે છે. પી.એસ.દુબે અને એસ.દુબે આ અંગે વિશેષમાં જણાવે છે કે " ભારત મૂળભૂત રીતે ખેતીપ્રધાન દેશ છે ભારતીય અર્થતંત્રના ચાલકબળ તરીકે હજુ આજે પણ કૃષિક્ષેત્ર મહત્વની ભૂમિકા ભજવે છે."⁴ આમ વિકાસની ગતિ તથા માળખાગત સાપેક્ષ મહત્વમાં થતું પરિવર્તન સાથે જોડાયેલ હોવાનું જણાય છે.

ભારતમાં પાંચ દાયકાઓ દરમિયાન આર્થિક વિકાસની પ્રક્રિયા હાથ ધરતા ઔદ્યોગિકીકરણ વેગવાન બનતા કૃષિક્ષેત્રનું સાપેક્ષ મહત્વ રોજ પૂરી પાડનાર ક્ષેત્ર તરીકે ઘટી રહ્યું છે. તેમ કહેવું યોગ્ય ગણાશે.

(૨) કૃષિક્ષેત્રના રાષ્ટ્રીય પેદાશમાં સાપેક્ષ હિસ્સા સંબંધી સ્થિતિ

આર્થિક વિકાસની પ્રક્રિયા વેગવાન બનતાં ગૌણ અને પ્રકિર્ણ ક્ષેત્ર ઝડપથી વિકસવા લાગે છે ત્યાં રાષ્ટ્રીયઉત્પાદનમાં આવા ક્ષેત્રોની ઉત્પાદિત ચીજવસ્તુ પેદાશો તથા સેવાના પેદાશ મુલ્યોને નોંધપાત્ર વધારો થવા લાગે તેથી તેનો હિસ્સો નિરપેક્ષ રીતે તેમજ સાપેક્ષ રીતે વધવા પામે છે. આ દ્રષ્ટિએ આ બંને ક્ષેત્રો વિકાસ સાથે તેની સાથે સાથે કૃષિક્ષેત્ર વિકાસ સાથે તેમ છતાં સાપેક્ષ મહત્વમાં ઘટાડો થવાની પ્રક્રિયા નિર્માણ થતી જોવા મળે છે. રાષ્ટ્રીયપેદાશના વલણો અને તેમાં કૃષિક્ષેત્રના હિસ્સામાં નોંધપાત્ર ફેરફાર અંગે વિગત નીચેના કોઠા નં.-૧.૩ માં રજૂ કરવામાં આવેલ છે.

⁴ પી.એસ.દુબે અને એસ.દુબે

ઇકોનોમિક લીબરલાઇઝેશન એન્ડ એગ્રીકલ્ચરલ ડેવલપમેન્ટ,

એસ.મુર્તિ (સંપાદિત ગ્રંથ) ઇકોનોમિક રિફોર્મસ એન્ડ ગ્રોથ,

આર.બી.એસ.એ.પબ્લીસર્સ, જયપુર-૧૯૯૭ પા.૫૭.

કોઠા નં.-૧.૩ રાષ્ટ્રીયપેદાશના વલણો-કૃષિક્ષેત્રનો હિસ્સો

(ઇન્ડેક્સ -૧૯૯૩-૧૯૯૪ =૧૦૦)

ક્રમ	ક્ષેત્ર	૧૯૫૦-૧૯૫૧	૨૦૦૦-૨૦૦૧	૧૯૯૩-૧૯૯૪ =૧૦૦
૧	રાષ્ટ્રીયપેદાશ મુલ્ય	૮૯૭૯ કરોડ રૂ.	૨૧૯૦૦૦ કરોડ રૂ.	૨૦૮.૭
૨	કૃષિક્ષેત્રનો હિસ્સો	૫૧.૩%	૨૫%	૧૦૦.૦
૩	ઉદ્યોગક્ષેત્ર	૧૬૧%	૩૦%	૪૩૭.૪
૪	ગૌણક્ષેત્ર	૩૨.૬%	૪૫%	૫૪૨.૫

પ્રાપ્તિ સ્થાન:- ૧૯૫૦-૫૧ વર્ષ માટે આર્થિક સર્વેક્ષણ ૧૯૯૯-૨૦૦૦, ભારત સરકાર ટેબલ-૦.૧ પાના એસ.૧ ૨૦૦૦-૨૦૦૧

માટે મન્યલી રિવ્યુ ઓફ ઇન્ડિયન ઇકોનોમી મે-૨૦૦૧ મુબઇ પા.૪ તથા વિશ્વબેંક અહેવાલ ૨૦૦૦ પા.૨૪૨, ઇન્ડેક્સ માટે:- થામારાજક્ષી આર.એગ્રીકલ્ચર એન્ડ ઇકોનોમિક રિફોર્મ્સ ઇ.પી.ડબલ્યુ ૧૪ ઓગષ્ટ ૧૯૯૯, ટેબલ ૮ પા.૨૨૯૪

ઉપરોક્ત કોઠા નં.૧.૩ માં રાષ્ટ્રીયપેદાશનાં વલણોને દર્શાવતી વિગત પરથી જણાય છે કે રાષ્ટ્રીયપેદાશ ૧૯૫૦-૫૧ બાદ વિકાસની પ્રક્રિયાને લીધે (ચાલુભાવોએ) નોંધપાત્ર રીતે વધવા પામી છે. ઔદ્યોગિક અને સેવાક્ષેત્રના ઝડપી વિકાસને તે પ્રતિબિંબિત કરે છે. આ બંનેની સાપેક્ષ હિસ્સેદારી ઝડપથી વધવા પામી છે જ્યારે કૃષિક્ષેત્રની સાપેક્ષ હિસ્સેદારી ઘટવા પામી છે. હવે તે ૨૫% હિસ્સો નોંધાવે છે. જે ૫૦-૫૧ માં ૫૧.૩% હતો. બીજુ ૧૯૯૩-૯૪ ૧૦૦ના મૂલ્યવૃદ્ધિના ક્ષેત્રવાર આંક પણ કૃષિક્ષેત્ર માટે ૧૦૦ (સ્થિર પ્રમાણ) તથા ઉદ્યોગ માટે ૪૩૭.૪ નો તેમજ સેવાક્ષેત્ર માટે ૫૪૨.૫ નો આંક દર્શાવે છે. આમ પાંચ દાયકાના ગાળા દરમિયાન કૃષિક્ષેત્રનું નિરપેક્ષ આવકવૃદ્ધિનું વલણ હોવા છતાં (કૃષિક્ષેત્રનો પણ વિકાસ થવા છતાં) અન્ય ક્ષેત્રોમાં ઝડપી વિકાસને કારણે બિન કૃષિક્ષેત્રનો હિસ્સો ઝડપથી ઉંચો જવા પામ્યો હોવાનો ઉપરોક્ત વિગત પરથી સ્પષ્ટ નિર્દેશ મળે છે. વિકાસ થતા કૃષિક્ષેત્રનું મહત્વ ગૌણ થવાના સંકેત આના પરથી મળી રહે છે.

૪. કૃષિક્ષેત્રે ટેકનોલોજીકલ પરિવર્તનો

ઉત્પાદનમાં સુધારો લાવવા માટેના જ્ઞાન કે જાણકારી ટેકનોલોજી તરીકે ઓળખાવી શકાય. કૃષિઉત્પાદકતા સુધારવાની જાણકારી, જ્ઞાન કે કૃષિ ટેકનોલોજી તરીકે ઓળખાવી શકાય. સમયે સમયે સાધનોના સંયોજનમાં નોંધાતા પરિવર્તનો સાથે તે સંબંધ ધરાવે છે. આમ, નવી જાણકારી કે જ્ઞાન કે પદ્ધતિ જ્યારે સમાન ખર્ચ થી વધુ ઉત્પાદન પ્રાપ્તિ શક્ય બનાવે છે અથવા ઓછા ખર્ચથી સમાન ઉત્પાદન પ્રાપ્તિ શક્ય બનાવે છે. જ્યારે કેટલીકવાર ખર્ચ વધવાની સાથે સાથે નવી પદ્ધતિ વધુ ઝડપથી ઉત્પાદકતામાં વૃદ્ધિને જન્માવે છે. આમ, વિવિધ રીતે સાધનોના સંયોજનના પરિવર્તન દ્વારા નૂતન ઉત્પાદન વિધેય રચવાની પ્રક્રિયા નિર્માણ પામે છે.

આમ ૨૧મી સદીમાં પ્રવેશતી વેળા વિશ્વના અનેક દેશોએ કૃષિક્ષેત્રે ક્રાંતિકારી પરિણામો લાવનાર નવી ટેકનોલોજીનો વિવિધ સ્વરૂપે સ્વીકાર કરેલો જોઈ શકાય છે. સાધુ અને સિંગના વિચારો સંક્ષેપમાં રજૂ કરી શકાય તેઓ જણાવે છે કે “ નવી ટેકનોલોજી સ્વીકાર્યતા અને અમલીકરણ નીચેના પરિબલો પર આધારિત છે. (૧) નવા વિચારો સ્વીકારવા સમાજનો સાનુકૂળ પ્રતિભાવ (૨) શિક્ષણનો પ્રચાર અને પ્રસાર (૩) સ્વીકારના ખેડૂતની

નાંણાકીય સધ્ધરતા તેમજ શાખા ધિરાણ ની સુવિધા (૪) વર્તમાન ટેકનોલોજીનું સ્વરૂપ”⁵ જે વિકાસશીલ રાષ્ટ્રોએ આ ટેકનોલોજીને અપનાવવા-સ્વીકારવા તથા અમલીકરણ માટે યોગ્ય પર્યાવરણ પુરૂ પાડ્યું છે.તેવા દેશોમાં આ ટેકનોલોજીકલ પરિવર્તનોના કારણે ખેતીક્ષેત્રે વિદેયાત્મકરીતે ઉત્પાદકતાવર્ધક સારા પરિણામો હાંસલ કરી શકાયા હોવાના સ્પષ્ટ નિર્દેશ પ્રાપ્ત થાય છે

ભારત અને એશિયાઈ દેશોમાં હરિયાણી ક્રાંતિના સારા પરિણામો ચોક્કસ પણે હાંસલ કર્યા છે. તથા તેની સાધન વપરાશ સંબંધી બદલાતી સ્થિતિ પર પ્રકાશ પાડવાનો અવકાશ સર્જાય છે.એક વખત સંક્ષેપમાં તારણ રૂપે રજૂ કરી શકાય.વિશ્વબેંક અહેવાલ ૨૦૦૨ની નોંધનો ઉલ્લેખ કરી આ મુદ્દાનું સમાપન કરી શકાય. આ અહેવાલ જણાવે છે કે” ૧૯૬૦ અને ૧૯૭૦ ના દાયકાઓ દરમિયાન દક્ષિણ એશિયાના દેશો હરિયાણી ક્રાંતિના પરિણામરૂપે નવી ટેકનોલોજીના સ્પષ્ટ લાભોનો નિર્દેશ કરે છે.આ હરિયાણી ક્રાંતિના ગાળા દરમિયાન નાના ખેડૂતોએ પણ તેની ઉત્પાદકતા ઉચી લઈ જવામાં સફળતા મેળવેલી જણાય છે.તથા ગૌણ અસરો દ્વારા જમીન વિહોણા ખેતમજૂરોની આવક-વૃદ્ધિમાં ભાગ ભજવ્યો હોવાનું જણાય છે.”⁶

૫. કૃષિક્ષેત્રની પ્રવૃત્તિઓમાં માનવશ્રમની ભૂમિકા

કૃષિક્ષેત્રોમાં માનવશ્રમ એક અતિ અગત્યના ઉત્પાદનના અનિવાર્ય સાધન તરીકે ભૂમિકા ભજવે છે.મૂડીયંત્રોના અવેજીકરણની શક્યતા સંપૂર્ણ હોતી નથી.કેમ કે કોઈપણ તબક્કે તેના ઉપયોગ માટે માનવશ્રમ અનિવાર્ય બની જતો હોય છે.ટેકનોલોજીકલ પ્રગતિના ગમે તેટલા ઝડપી વેગ છતાં તેના સંચાલનમાં માનવશ્રમ અનિવાર્ય છે. કૃષિક્ષેત્રની કામગીરીના પ્રારંભથી લઈ આજ સુધી માનવશ્રમ એક મહત્વના સાધન તરીકે ભૂમિકા ભજવે છે.માણસ તરીકે શ્રમિક ઉપલોક્તા તેમજ તેમજ ઉત્પાદક શ્રમનું સાધન હોઈ બેવડી ભૂમિકા ભજવે છે.પ્રાચીનકાળથી માંડી આધુનિક યુગ સુધીમાં માનવશ્રમનું કૌશલ્ય ખેતીમાં સતત વ્યક્ત થતું જોવા મળે છે.માનવસંસ્કૃતિનો પ્રારંભ ખેતીથી થતો હોઈ એક કહેવત બહુ પ્રચલિત બની છે કે ‘એગ્રીકલ્ચર ઓફ ધી ફસ્ટ ફોર્મ ઓફ હ્યુમન કલ્ચર’ માનવશ્રમ શક્તિનો ઉદય પોષણના હેતુસર પ્રાથમિક ઉપયોગ ખેતીક્ષેત્રની પ્રવૃત્તિમાં શરૂ થયેલો જોઈ શકાય છે.જંગલો કાપી માનવસંસ્કૃતિ વસવાટ કરવા પ્રેરાયા બાદ સૌથી પ્રથમ વ્યવસાય ખેતી બનવા પામ્યો.જ્યાંથી વાસ્તવિક માનવશ્રમની ઉપયોગિતાનો પ્રારંભ થયો.આધુનિક સમયમાં ટેકનોલોજીકલ પરિવર્તનો આગળ વધી રહ્યાં હોવા છતાં માનવશ્રમના જથ્થાકીય ઉપયોગમાં પરિવર્તન થતું હોવા છતાં તેના સંપૂર્ણ અભાવવાળી ટેકનોલોજી કૃષિક્ષેત્રમાં વિકસાવવાનું શક્ય નથી. પરંપરાગત ખેતીમાંથી આધુનિકખેતીમાં વિકાસની પરિવર્તનની પ્રક્રિયા દરમિયાન માનવશ્રમનું પ્રાધાન્ય સ્વીકારાયેલું જોવા મળે છે. જમીન મર્યાદિત હોઈ માનવબુધ્ધિના ઉપયોગ વાળી ટેકનોલોજી શોધી બૌદ્ધિક ઉપયોગ વધારવાની ભૂમિકા માનવશ્રમ પૂરીપાડે છે. વિકાસની પ્રક્રિયાના જુદા-જુદા અભિગમોના પાયારૂપ લેવિસના અભિગમમાં પણ ખેતીના ફાજલ શ્રમના પુરવઠાના સ્થળાંતર દ્વારા ગૌણ-પ્રકીર્ણ

⁵ મીલ્ટન એન્ડ વોલેસ

એગ્રીકલ્ચર ઇકોનોમીક્સ એન્ડ રિસોર્સીઝ મેનેજમેન્ટ,

પિન્ટાઈઈસ હોલ,ન્યુ દિલ્હી-૧૯૬૫,પા.૧૨૩

⁶ ટી.ડબ્લ્યુ શુલ્ટઝ

ક્રમાંક ૨૨ મુજબ ,પા.૨૩૪.

ક્ષેત્રોમાં વિકાસ શક્ય બનાવવાના નિર્દેશનમાં પણ માનવશ્રમની ભૂમિકા કૃષિક્ષેત્રના ફાળામાં અતિ અગત્યની ગણાઈ છે. આમ, વિકાસની કૃષિક્ષેત્રની ઉપયોગી ભૂમિકામાં પણ આડકતરી રીતે માનવશ્રમના મહત્વનો સ્વીકાર થયેલો જોવા મળે છે

આ સમગ્ર અનુભવજન્ય તારણો રજૂ કરવાનું આ તબક્કે જરૂરી ગણ્યું છે. વિકસિત રાષ્ટ્રોમાં તાજેતરમાં ૨૦મી સદીના અંતિમ દાયકાઓના અનુભવ સ્ત્રીઓની કૃષિપ્રવૃત્તિમાં સામેલગીરી ઘટી રહી હોવાના અનુભવથી કઈક જુદો જ અનુભવ દર્શાવે છે. જાપાનના ખેતી સંબંધી અભ્યાસમાં કોયોમાં ટાકાશી જણાવે છે કે જાપાનની ખેતીમાં આધુનિકીકરણ દાખલ થયેલ હોવાથી સાથોસાથ ગુંહિણી પ્રધાન ખેતી પધ્ધતિ- હોઉસ વાઈફ ફાર્મિંગ સીસ્ટમ પ્રચલિતબની છે. અને જાપાનની ખેતી પધ્ધતિમાં પુરુષો કરતા સ્ત્રીઓનું પ્રમાણ ઉચું રહ્યું હોવાનું જણાય છે.⁷ એશિયાઈ દેશોમાંનો અતિ વિકસિત દેશોનો ખેતીઅનુભવ જે તારણ તરફ લઈ જાય છે. તે બાબતમાં ભવિષ્યમાં ભારત જેવા અન્ય એશિયાઈ રાષ્ટ્રોમાં પણ સારી પડે તેવું અનુમાન કાઢી શકાય કેમકે તે અગત્યનો અભ્યાસોમા દર્શાવાયું છે. અમેરિકા અને કેનેડાની ખેતી પધ્ધતિના સંદર્ભમાં એ.એમ.ફરાગનું મંતવ્ય ઉલ્લેકનીય થાય છે તે જણાવે છે કે ખેતીના આધુનિકીકરણનો અર્થ હમેશા એવો થતો નથી કે ખેતીમાંથી આદિવાસી શ્રમિક સ્ત્રીઓ નિવૃત્ત થઈ રહી છે. અમેરિકામાં કૃષિક્ષેત્રમાં રોકાતા શ્રમિકોનું નિરપેક્ષ તેમજ સાપેક્ષ પ્રમાણ ઝડપથી ઘટવા પામ્યું છે. તેનીસાથે સાથે સ્ત્રી શ્રમિકોનું સાપેક્ષ પ્રમાણ વધ્યું હોવાનું જણાય છે. જ્યારે કેનેડામાં ખેતીમાં રોકાયેલી સ્ત્રીઓનું નિરપેક્ષ પ્રમાણ પણ ઝડપથી વધી રહ્યું હોવાનું જણાય છે. આમ, ખેતીમાં આધુનિકીકરણ સ્ત્રીઓની વિરુદ્ધ જતું હોવાની ધારણા બદલાવા પામી છે.⁸ ખેતીમાં આધુનિકીકરણ એ વિકસિત રાષ્ટ્રોમાં ઘણી વહેલી આરંભ થયેલી પ્રક્રિયા છે જે આજે ચરમસીમાએ પહોંચી છે. તથા તેમાં પણ સતત પરિવર્તનશીલ સ્થિતિ દ્વારા ગતિશીલ ખેતી વ્યવસ્થાનો પરિચય મળે છે. આજ ઘટનાક્રમ ભારત અને અન્ય વિકાસશીલ રાષ્ટ્રોમાં પુનરાવર્તન પામશે તેનું તારણ હાલના તબક્કે જરા વહેલું ગણાશે.

⁷ ભુપત દેસાઈ અને નામ્બુદારી

ક્રમાંક ૩૧ મુજબ, પા.૨૬૭૧

⁸ કોયામાં ટાકાશી

દિ ચન્જીંગ સોશ્યલ પોઝીશન ઓફ વીમેન ઇન જાપાન

યુનેસ્કો અહેવાલ , ઓક્સફર્ડ- ૧૯૬૧, પા.૮૧-૮૨.